

Íraheiði. Fornleifar í landi Efra-Hvols. Deiliskráning 2005

Adolf Friðriksson og Garðar Guðmundsson

**FS285-05141
Reykjavík 2005**

© Fornleifastofnun Íslands 2005
Bárugötu 3
101 Reykjavík
Sími: 551 1033
Fax: 551 1047
Netfang: fsi@instarch.is
Heimasíða: www.instarch.is
Forsíða: loftmynd af Efra-Hvoli (lengst t.v.) og deiliskipulagsreit
(t.h.)

Efni

INNGANGUR.....	4
DEILISKRÁNING OG FORNLEIFAR.....	4
FORNLEIFAKÖNNUN.....	6
NIÐURSTÖÐUR	10
SAMANTEKT	13
HEIMILDIR	14

Inngangur

Að ósk Íraheiðar ehf. gerði Fornleifastofnun Íslands könnun á fornleifum í landi Efra-Hvols haustið 2005. Tilfni rannsóknarinnar er deiliskipulag og fyrirhugaðar framkvæmdir á og við Íraheiði.

Undirbúningur að rannsókninni hófst 20. ágúst og var fyrirbyggjandi heimildum safnað um fornleifar á svæðinu. Gerðu Adolf Friðriksson og Garðar Guðmundsson vettvangsathuganir á Efra-Hvoli 24. ágúst og 9. október 2005. Unnið var úr gögnunum í september og október. Í þessari skýrslu er birtur árangur athugana á heimildum og á vettvangi og lagt mat á áhrif deiliskipulagstillögu á grundvelli þeirra.

Ábúendum er þökkuð liðveislan við vettvangsathuganirnar.

Deiliskráning og fornleifar

Á undanförunum árum hafa verið gerðar breytingar á löggjöf um verndun fornleifa og hefur eftirlit með framkvæmd laganna verið aukið. Samkvæmt 17. grein þjóðminjalaga (nr. 88/1989, sbr. lög með síðari breytingum), eru allar fornleifar á Íslandi friðhelgar: “Fornleifum má enginn, hvorki landeigandi, ábúandi né nokkur annar, spilla, granda né breyta, ekki heldur hylja þær, laga né aflaga né úr stað flytja.” Auk þjóðminjalaga ná lög um mat á umhverfisáhrifum nr. 63/1993 einnig yfir verndun menningarminja, enda markmið laganna að tryggja að mat á umhverfisáhrifum verði fastur liður í undirbúningi að framkvæmdum. Er fornleifakönnunin sem þessi skýrsla byggir á unnin í anda þeirra markmiða sem sett hafa verið með hinni nýju löggjöf.

Mat á áhrifum fyrirhugaðra framkvæmda skv. nýju skipulagi gerir kröfur um fjölpætta athugun á heimildum og vettvangsrannsókn, enda er skilgreining á fornleifum í þjóðminjalögum (16. gr.) víðtæk. Til fornleifa teljast hvers kyns leifar fornra mannvirkja og

annarra staðbundinna minja, 100 ára eða eldri, sem menn hafa gert eða mannaverk eru á. Í lögunum eru gefin allnokkur dæmi, svo sem byggðaleifar, bæjarstæði, húsaleifar hvers kyns, svo sem kirkna, bænahúsa, klaustra og búða, leifar af verbúðum, naustum, verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum; einnig vinnustaðir þar sem aflað var fanga, sel, verstöðvar, ból, mógrafir, kolagrafir, gömul tún- og akurgerði, áveitumannvirki og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita, gamlir vegir, stíflur, brýr, vöð, varir, hafnir og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og vitar og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra; varnarmannvirki; þingstaðir, hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð; áletranir, greftrunarstaðir og skipsflök.

Það er skýrt af þessari skilgreiningu að fornleifar eru ekki aðeins öll forn mannvirki í heldur einnig staðir sem á einn eða annan tengjast menningu og atvinnuvegum. Þessari skilgreiningu hefur verið fylgt við umhverfismatið, á sama hátt og gert er við almenna fornleifaskráningu.

Ef nauðsynlegt er talið að spilla fornleifum eða hylja þær, þarf að leita heimildar Fornleifaverndar ríkisins. Komi til björgunargraftar vegna framkvæmda, ber framkvæmdaaðili þann kostnað sem af því hlýst.

Algengt er að staðir komi í ljós við vettvangsrannsókn, en ekki fullljóst hvort um fornleifar er að ræða eða ekki. Eru þeir látnir njóta vafans og færðir á fornleifaskrá, enda mjög óheppilegt ef minjar finnast við jarðrask í upphafi framkvæmda. Veldur það töfum og kostnaði fyrir framkvæmdaaðila auk þess sem minjastaðir spillast og aðilar fornleifavörslu eru knúnir til að gera skyndirannsókn og jafnvel hefja stórfelldan björgunaruppgröft með skömmum fyrirvara.

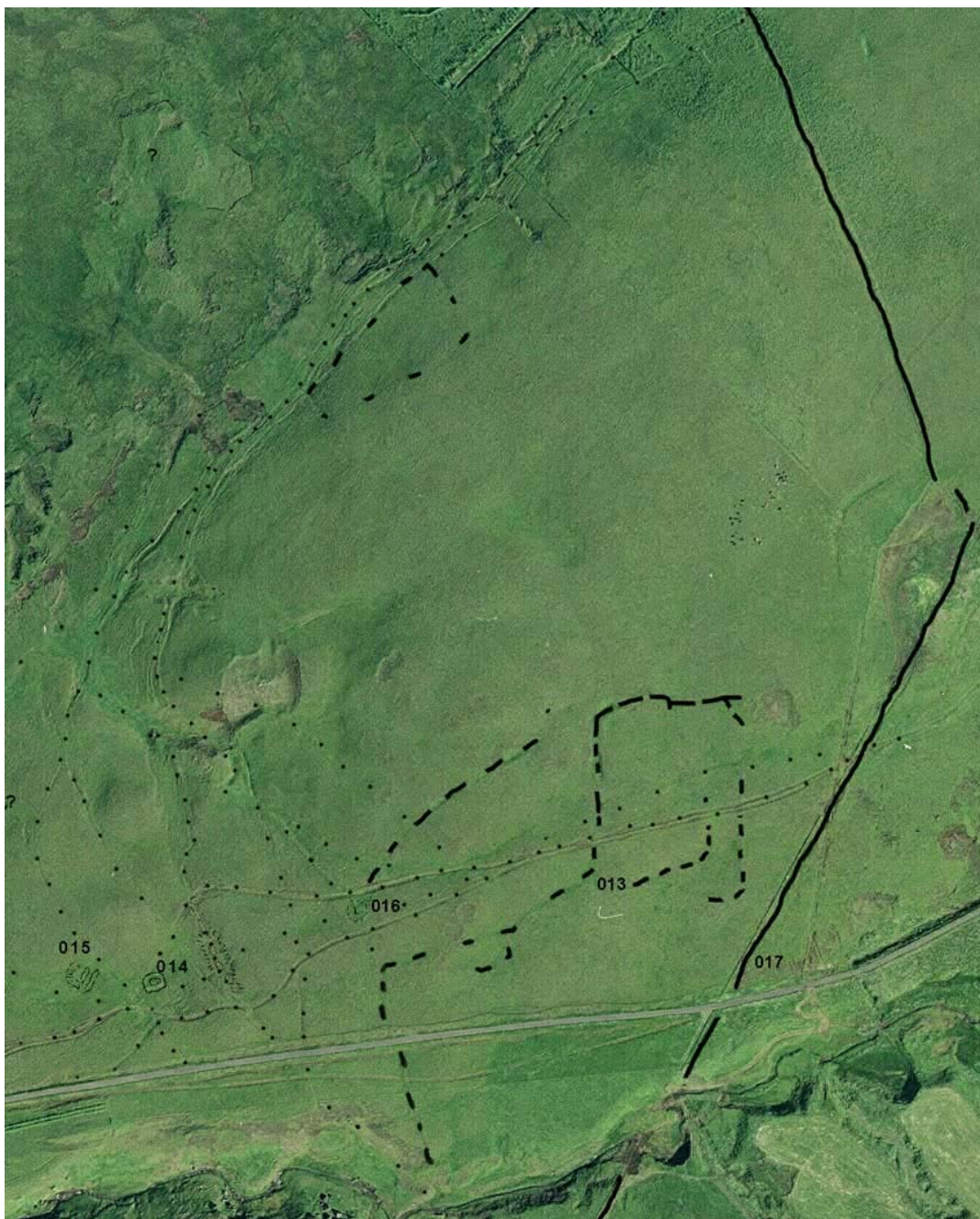
Með hliðsjón af ofangreindum lagaákvæðum, er skylt að geta þeirra takmarka sem eru á meðfylgjandi mati: Þrátt fyrir ítarlega heimildarkönnun og vettvangsathugun eru fornleifar þess eðlis að seint verður skorið úr með fullri vissu að við tiltekna framkvæmd verði engin hætta á að minjar finnist þar við jarðrask.

Fornleifakönnun

Mynd 1. Deiliskipulagsreiturinn. Yfirlitsmynd.

Engar minjar eða forngripir frá landnámsöld eða síðari tímum hafa komið í ljós við jarðrask á þessum skipulagsreit samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum. Hinsvegar er þar að finna einn friðlýstan minjastað, og auk hans leiddi vettvangsathugun í ljós nokkrar minjar til viðbótar. Segja má að á reitnum séu tvö minjasvæði, annarsvegar sunnan í Íraheiði, og hinsvegar á flatlendinu milli þjóðvegjar og mýrarinnar undir heiðinni norðanmegin og út að norðurmörkum jarðarðinnar. Verður nú gerð nánari grein fyrir þessum minjum, og fyrst fjallað um minjar sunnan við heiðina.

Mynd 2. Fornleifar í suðausturhorni deiliskipulagsreits. Slóðar eru sýndir með punktalínu en garðlög sem heilar línur. Brotalínur sýna óljós garðlög.

Ra-253:013 Garðlög (“Sáðreitir”). Árið 1929 friðlýsti þáv. þjóðminjavörður, Matthías Þórðarson, tvo staði í landi Efra-Hvols. Voru það annarsvegar hellar (sbr BJ, s. 55; MÞ s. 57), sem eru utan skipulagsreits, og hinsvegar “sáðreiti” í Íraheiði. Á friðlýsingarskjali er þessi lýsing: **“Efri-Hvoll. ...2. Sáðreitir, fornir í hárri brekku, suðaustan í Íraheiði, niður með Þórunúpslæk (mun eiga að vera Þórunúpsgil) að vestan.”** Matthías gaf ekki lýsingu á sjálfum minjunum, en suðaustan í heiðinni liggja nokkur garðlög sem hann hefur talið vera leifar af

fornum sáðreitum. Ekki er auðvelt að skera úr um hvort Matthías hafi haft tiltekna reiti eða garðlög í huga, en í brekkunni sunnanmegin í Íraheiði eru nokkur ummerki sýnileg: garðlög, slóðar, skurðir og tóftabrot. Austast er voldugur garður (RA-253:017) sem liggur á landamerkjum og yfir þvera Íraheiði. Er hann hluti af stærra kerfi garða sem kvíslast víða um sveitina. Í örnefnaskrá fyrir Hvolsvöll og umhverfi er því lýst svo: “Enn má nefna eitt, sem er mjög einkennilegt við þetta landsvæði, en það eru gömul garðabrot, sem hafa verið mikil mannvirki. Eitt þeirra liggur upp allar Brúnir, en svo eru kallaðar brúnirnar fyrir ofan undirlendið með Rangá.” (s. 4).

Um 30 m vestan stóra garðlagsins vottar fyrir ferhyrndu gerði, en veggir þess eru óljósir. Virðist það vera um 150 m N-S, og um 100 m A-V. Má vera að það skiptist í minni reiti. Enn eru nokkur garðlög, mjög óljós, sem liggja vestan við gerðið sem fyrst var nefnt, virðast þau mynda óreglulegan langhyrning meðfram hliðinni, sundurskorinn af þvergörðum, slóðum og skurðum og virðist ná niður fyrir veg (sbr mynd 2). Óljóst vottar fyrir tóftum á 3-4 stöðum. Tóft (RA-253:014) er beint upp af þeim stað þar sem Þórunúpslækur gengur í smáhlykk lengst í norður, er hún um 60 m norðan við veginn. Hnit: N63°45.807; V20°09.276. Tóftin er aflöng, um 10 m löng og um 4 m breið. Hún snýr A-V, og skiptist jafnvel í 2 hólfi eða fleiri, en veggir hennar eru aðeins um 30 sm háir og tóftin sokkin og ógreinileg. Um 25 m NA við hana er þúst sem minnir á aflanga tóft, en óvíst er að þar sé mannvirki.

Um 30 m NV við tóft 014 er annað tóftarbrot (RA-253:015), hnit N63°45.820; V20°09.321. Hún virðist vera ferhyrnd, um 8 m á hvorn veg og snúa NA-SV. Enginn veggur er sjáanlegur austanmegin, og virðist hún skiptast í tvö hólfi. Þá vottar enn fyrir tóftarleifum (RA-253:016) um 160 m NA við tóft 014, og 100 m norðan við veginn að Þórunúpi, hnit 63°45.849N; 20°09.086V. Ekki er annað að sjá en óljósan vott af vegg, hugsanlega horn af litlum kofa, sem staðið hefur upp á grösugum og fremur áberandi hól á austasta hjallanum í heiðinni. Ekki er útilokað að hér sé einungis um brot af garðlagi að ræða, enda eru allt í kring ógreinilegar hleðslur, sem stefna yfir hólinn, úr öllum höfuðáttum. Vestast í garðabyrpingunni er mjög óljós þúst, næst mýrinni vestan Íraheiðar, en sennilega er hún náttúrumyndun. Norður fyrir heiðina liggur slóði, sá sami og sýndur er á Herforingjaráðskorti frá 1907. Er það gamla leiðin frá Fljótshlíð, yfir Núpsfjall, Þórunúpslæk og loks inná skipulagsreitinn, vestur með rótum Íraheiðar og til norðurs með heiðinni uns krækt hefur verið fyrir mýrarnar og þá í beina stefnu í átt að Kotvelli.

Mynd 3. Fornleifar í norðvesturhluta deiliskipulagsreits.

Á nyrðra minjasvæðinu eru mikil garðlög sem skipta landinu niður í óreglulega og misstóra reiti. Greinilegustu garðlögin eru mun breiðari og voldugri en hleðslurnar sunnan við heiðina. Aðalgarðlagið sést handan landamerkja við norðurbrún skipulagsreits og gengur í hlykkjum til suðurs. Hægt er að rekja það um 4-500 m leið. Fleiri garðlög eru í kring, en þau eru ógreinileg. Í norðvesturhorni hans virðist vera lítið, aflangt hólf, og skammt sunnan þess vottar fyrir lítilli ferhyrndri tóft (019).

Í miðri mýri, milli fyrrnefndra minjasvæða, er lágur, aflangur hóll og ofan á honum eru ógreinilegar þústir. Alls óvíst er að þar séu fornleifar, en rétt að geta þessa staðar.

Niðurstöður

Í fyrirbyggjandi skipulagstillögu er gert ráð fyrir allþéttari sumarhúsabyggð á reitnum öllum. Munu þær framkvæmdir ekki hafa teljandi áhrif á fornleifar á suðvestur og norðuausturhluta svæðisins, en mikil á minjar í norðurhorni reitsins sem og í brekkunni sunnan í Íraheiði. Með hliðsjón af deiliskráningu fornleifa á öðrum stöðum fellur óvenjustór hluti reitsins undir lögbundna friðun fornleifa, ekki síst í ljósi þess að reiturinn er fjarri sjálfu bæjarstæðinu, þar sem flestar minjar er jafnan að finna. Skýringin er fólgin í helsta sérkenni svæðisins, þ.e. garðlög sem teygja sig hundruði metra vítt og breitt um fyrirhugað byggingaland. Það er hlutverk Fornleifaverndar ríkisins að ákveða hvort heimilt verði að raska fornleifum, að undangengnum rannsóknum eða með öðrum skilmálum. Ef fylgt yrði afdráttarlaust sjónarmiðum fornleifavarðveislu, mætti eiga von á að fella þyrfti um 20-30 lóðir niður í skipulaginu. Hinir svokölluðu sáðgarðar í suðurhlíð Íraheiðar njóta ekki einungis almennrar friðunar, heldur einnig sérstakrar friðunar með friðlýsingu frá 1929. Auk þess mætti benda á að garðhleðslur eru sérstakt menningarsögulegt einkenni á héraðinu. Í lýsingu á Stórólshvolssókn frá miðri 19. öld er sagt að þar í sókn “er víða girðingum við uppi haldið og auknar. Eru þar og um alla sveitina út um hagana þvílíkar niðurfallnar forngirðingar, líklega vörzlu-og landamerkjagarðar, samt nátthagar eður akrar, að óvída munu jafnmiklir finnast.” (SS, s. 125). Líklegast er þessi fullyrðing nærri lagi, enda þekkjast ekki jafnmikil garðlög annarsstaðar, ef frá eru taldir garðarnir miklu sem fundist hafa í S-Þingeyjarsýslu og vakið töluverða athygli á síðustu árum. Garðlögum í nágrenni Hvolsvallar hefur víða verið spilt á síðustu áratugum, enda í miðri, þéttbyggðri sveit. Er því mikilvægt að vernda þær leifar sem eftir eru, ekki síst í ljósi þess að engar rannsóknir hafa farið fram, og lítið vitað um aldur þeirra og tilgang.

Við aðalskipulagsgerð fyrir sveitarfélagið er fjallað sérstaklega um þessi garðlög. Fram kemur að sáðgarðarnir séu friðlýstir, en auk þeirra er í skipulaginu gert ráð fyrir að garðurinn milli Efrahvols og Þórunúps sem og garðlögin milli Efrahvols og Valla njóti einnig sérstakrar friðhelgi sem staðir valdir til að njóta s.k. hverfisverndar:

“Gömul garðbrot sem voru mikil mannvirki. Eitt þeirra liggur upp allar Brúnir, en það eru brúnirnar fyrir ofan undirlendið með Rangá kallaðar. Eitt garðbrotið liggur yfir þvera Íraheiði, og enn eitt í mörgum krókum á svæðinu milli Vallar og Efra-Hvols.” (s. 23).

Í greinargerðinni með skipulaginu segir ennfremur:

“Samkvæmt skipulags- og byggingarlögum er sveitarstjórn mögulegt að setja fram stefnu og skilyrði um vernd svæða og bygginga vegna sögulegs eða menningarlegs gildis. Hér er um að ræða svo nefnda hverfisvernd sem ekki felur í sér lögformlega friðun. Í aðalskipulagi skal þá gera grein fyrir hvaða þættir í umhverfi viðkomandi svæðis eða byggingar skulu njóta forgangs og tiltekinnar verndar. Ennfremur hvaða réttindi og kvaðir eru samfara hverfisvernd fyrir stjórnvöld og íbúa um landnotkun og framkvæmdir.” (s. 23).

Ekki er fullljóst hvaða takmarkandi áhrif aðalskipulagið hefur á deiliskipulagsgerð í kringum Íraheiði. Garðlögin eru þar meðal valdra hverfisverndarastaða, en í greinargerð um aðalskipulagið segir enn: “Staðirnir eru m.a. valdir með hliðsjón af því að þeir geti gegnt hlutverki í uppbyggingu ferðaþjónustu á svæðinu. Áður þarf þó að fara fram nánari fornleifaskráning.” (s. 18). Ljóst er að sveitarfélagið gerir ráð fyrir að frekari rannsóknir eða fornleifaskráning stuðli að markvissari hverfisvernd í framtíðinni, m.ö.o. að núverandi verndun kunni að verða aflétt, eða hert, í einhverjum tilfellum aflétt og öðrum stöðum bætt við.

Gegn strangri minjaverndunarstefnu fyrir þetta svæði mælir á hinn bóginn að friðlýsing sáðgarðanna virðist ekki reist á mjög traustum grundvelli. Svo er reyndar um nokkrar friðlýsingar, að tilefnið er byggt á þjóðsögum eða getgátum um eðli og aldur minja, og dæmi eru um að friðlýstir hafi verið staðir sem virðast manngerðir en eru einungis óvenjulegar jarðmyndanir í náttúrunni. Ekki liggur fyrir nein rannsókn á aldri garðlaga á Íraheiði. Auk þess er mögulegt að umfang þeirra hafi verið ofmetið við þá athugun sem nú fór fram: slóðar liggja víða um brekkurnar og þar eru náttúrulegir stallar og þúfnakragar myndast í brekkurótum við þrýsting frá jarðveginum sem sígur niður í móti, undan eigin þunga. Kann mönnum því að sýnast allt þetta mynda reglulega gróðurreiti.

Óvíst er að sáðgarðar fornir séu í hliðum Íraheiðar, enda ekkert þar í heiðinni sem staðfestir að svo sé. Þar eru gömul garðlög og það er vitaskuld ekki heldur útilokað að þar hafi farið fram e.k. ræktun. Hinsvegar er ástæða til að gruna að örnefni staðarins hafi hjálpað til við að búa til sérstaka skýringu á eðli minjanna sem sáðgarða: Íraheiði virðist vísa til veru írskra einsetumanna á landinu fyrir landnám, og garðlögin verða þá e.k. vitnisburður um jarðyrkju þeirra. Engin sérstök ástæða er til að ætla að örnefni með forliðnum “Íra-” snerti veru papa á Íslandi og til þessa hafa engar fornleifafræðilegar vísbendingar fundist um ferðir þeirra hér.

Þrátt fyrir efasemdir um gildi friðlýsingar má gera ráð fyrir að Fornleifavernd og stjórnvöld í héraði muni treg til að veita heimild til að allur landskikinn hjá Íraheiði verði nýttur að fullu undir byggð. Líkur eru á að framkvæmdaaðilar hafi þá tvo kosti: að falla frá fyrirhugaðri

lóðanýtingu á minjastöðum, eða láta reyna á hvort unnt verði að nota svæðið til hins ýtrasta til bygginga, og óska þá eftir heimild Fornleifaverndar til að láta gera rannsóknir á minjunum og skerða þær að hluta. Þar eð framkvæmdaaðila ber að kosta slíkar rannsóknir sjálfur, er óvíst að sú leið svari kostnaði, þ.e.a.s. ef rannsóknirnar reynast umfangsmiklar. Hvað sem því líður, þá er það skoðun höfunda að farsælast væri að fella skipulagsvinnuna sem best að minjunum á reitnum. Umhverfið er óvenjulegt. Örnefnið “Íraheiði” er afar sérstakt, sömuleiðis “Írahvammur” við Þórunúpslæk, örskammt sunnar, sem og friðlýstu hellarnir beggja vegna við heiðina, þ.e. í landi Efrahvols og Þórunúps. Í stað þess að líta á minjarnar og verndun þeirra sem takmarkandi kvaðir, mætti leita leiða til að finna heppilegt samræmi milli minja um forna lífsháttu og nýrrar landnotkunar. Fáir minjarnar notið verndunar sem menningarsögulegur arfur héraðsins, gætu þær gefið fyrirhugaðri sumarhúsabyggð sérstakan svip og gert hana eftirsóknarverðari en ella.

Samantekt

- Í þessari skýrslu er fjallað um fornleifar í landi Efra-Hvols, vegna fyrirbyggjandi deiliskipulagsgerðar við Íraheiði.
- Við deiliskráninguna var stuðst fyrir fyrirbyggjandi svæðisskráningu Rangárvallasýslu og gerð vettvangsrannsókn.
- Á þessu svæði eru a.m.k. 7 minjastaðir af ýmsu tagi, m.a. garðlög, slóðar og tóftir.
- Samkvæmt fyrirbyggjandi tillögum eru eftirfarandi minjastaðir í uppnámi: RA-253:013-019. Fornleif 013 er friðlýst og aðrir staðir njóta almennrar friðunar samkvæmt lögum og óheimilt er að spilla þeim eða hylja.
- Fornleifavernd ríkisins getur veitt heimild til þess að fornleifar verði látnar víkja að undangenginni rannsókn, eða þær huldar og setur skilmála það að lútandi.
- Mikilvægt er að öll umferð, efnistaka og frávík frá fyrirbyggjandi tillögu um skipulag verði skoðuð með hliðsjón af upplýsingum um fornleifar á reitnum.
- Ekki er útilokað að fleiri minjar, en þær sem komið hafa fram við heimildaathuganir og vettvangsskönnun, leynist á svæðinu.

Heimildir

Óprentaðar heimildir:

Fornleifastofnun Íslands:

Ísleif – gagnagrunnur um íslenskar fornleifar:

RA-253. Efri-Hvoll.

Örnefnastofnun Íslands:

Örnefnaskrá: Hvolsvöllur og umhverfi,

Höf. Bergsteinn Kristjánsson.

Þjóðskjalasafn Íslands:

Túnakort, Efri-Hvoll 1917.

Prentaðar heimildir og fjölrít:

Aðalskipulag Rangárbings eystra 2003-2015. Skipulagstillaga. Febrúar 2005. Ýmsir höf.

BJ: Brynjúlfur Jónsson, Enn um hella. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1905 s. 52-55.

Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín I. Kh. 1913.

Jón Johnsen. *Jarðatal á Íslandi...* 1835-1845. Kh. 1847.

MÞ: Matthías Þórðarson, Manngerðir hellar í Rangárvallasýslu og Árnessýslu. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1930-31 (1931): s. 1-76.

Skúli Guðmundsson, Athugasemdir við ritgerðir um sögustaðir o.fl. í Njálu. *Árbók hins íslenska fornleifafélags* 1932 s. 29-40.

SS: Rangárvallasýsla. *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839-73*, Reykjavík 1968.